

PEDAGOGIKA Rok XXII
2023
Nr 2(s) **SPOŁECZNA**

Artur Aleksiejuk*, Elżbieta Aleksiejuk**

*Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie
ORCID: 0000-0002-5827-6048

** Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie
ORCID: 0000-0002-1848-6542

**Spółeczno-kulturowe oblicze prawostawia w
Polsce w 100. rocznicę kościelnej niezaleźności
(z zagadnień pedagogiki społęczno-kulturowej)**

Streszczenie

W roku 2024 przypada setna rocznica uzyskania przez Kościół prawostawny w Polsce autokefalii, czyli pełnej jurysdykcyjnej niezaleźności. Celem artykułu jest spojrzanie na współczesne oblicze polskiego prawostawia, z uwzględnieniem jego historyczno-kulturowej specyfiki, kwestii demograficznych i narodowościowych, a także zmian, jakie dokonały się w nim na przestrzeni ostatnich stu lat. Szczególnym zamierzeniem autorów jest wskazanie na aktualną aktywność Kościoła prawostawnego w Polsce w przestrzeni życia społęcznego, której wyrazem jest działalność kulturalna, pomocowo-charytatywna i edukacyjna.

Słowa kluczowe: prawostawie w Polsce, historia prawostawia w Polsce, kultura prawostawna, prawostawie i edukacja, prawostawie i współczesność.

W drodze do autokefalii

Chrześcijaństwo jest obecne na ziemiach polskich od połowy IX wieku, od czasu przybycia z misją chrystianizacyjną na Morawy braci Cyryla i Metodego. Wprawdzie brak twardych dowodów na to, że któryś z nich osobiście postawił nogę na ziemiach znajdujących się obecnie w granicach państwa polskiego, to jednak istnieje szereg poszlak przemawiających za działalnością ich uczniów na terenie plemiennego państwa Wiślan (Klinger, 1983, 374-380). Jednym z najbardziej znanych świadectw jest fragment z *Żywota Konstantyna i Metodego*, w którym „książę pogański, silny bardzo, siedzący na Wiśle” został wezwany przez Metodego do przyjęcia chrztu „z własnej woli na swojej ziemi” (*Żywoty Konstantyna i Metodego*, 1959, 114-115; Mironowicz, 2002, 230-232). Możliwe, twierdzi Antoni Mironowicz, że także chrzest Mieszka I odbył się rycie metodiańskim, czyli przygotowanej dla Słowian wschodnio-chrześcijańskiej wersji obrządku sakramentu chrztu (Bielski, 1850, 517-518; Klinger, 1983, 380-384; Mironowicz, 2006, 32). W cytowanych przez Mironowicza „Rocznikach Krasieńskich” stwierdzono, że „Mieszko był ochrzczony przez Cyryla i Metodego, a przez Wojciecha bierzmowany” (łac. *Myeschko per Cirulum et Methodium baptizatur et per Adalbertum confirmatur*) (Mironowicz, 2002, 234). Zdaniem badacza stanowi to potwierdzenie obecności chrześcijaństwa wschodniego u zarania polskiej państwowości. Mironowicz stwierdza, że „jest wielce prawdopodobne, że Mieszko I był ochrzczony po raz pierwszy w obrządku słowiańskim, a rytuał łaciński przyjął po ślubie z księżną czeską Dąbrówką i po przybyciu biskupa Jordana” (Mironowicz, 2002, 235). Warto również wspomnieć o przekazie Galla Anonima, który w *Kronice* stwierdził, że Mieszko będąc od urodzenia ślepym przejrzał w czasie obrzędu postrzyżyn. W teologii Kościoła wschodniego chrzest jest również nazywany „przejrzeniem”, a jego elementem są postrzyżyny. Mnich z Galii, który pisał swoje dzieło na początku XII wieku, opisał ów obrzęd jako rytuał pogański, co wynikało z jego niewiedzy o obrządku chrztu w Kościele wschodnim.

Misja cyrylo-metodiańska była potężnym impulsem w rozwoju cywilizacyjno-kulturowym Słowian w Europie centralnej i wschodniej oraz na Bałkanach (Aleksiejuk, 2018). Na obszarze Polski pierwsze biskupstwo słowiańskie powstało w Krakowie w roku 968, czyli po ustanowieniu łacińskiego biskupstwa misyjnego w Poznaniu. Jurysdykcyjnie nie podlegało ono jednak Poznaniowi, lecz znalazło się w strukturach kanonicznych patriarchatu bułgarskiego, a po jego likwidacji w roku 972 – Konstantynopola (Gall Anonim, 1923, 69). Można zatem przyjąć, że struktury Kościoła wschodniego na ziemiach polskich zaistniały już w połowę X wieku (Mironowicz, 2002, 232-233).

Słowiańskie biskupstwo w Krakowie – stwierdza Mironowicz – prawdopodobnie obejmowało nie tylko ziemię krakowską, ale również „tereny Sandomierza, Przemyśla, Halicza, Lublina, a nawet ziemie Bużan, odzyskane przez Bolesława Chrobrego w roku 1018” (Mironowicz, 2003, 41). Przerwało ono do początku XI wieku. Po jej likwidacji opiekę nad parafiami słowiańskimi przejęła prawdopodobnie metropolia kijowska. Bezspornym pozostaje fakt, że struktury kościelne w państwie Piastów i Jagiellonów aż do końca XVI wieku pozostawały w jurysdykcji patriarchatu konstantynopolańskiego. Na czele Kościoła prawosławnego w Koronie i Litwie stał urzędujący w Nowogródku lub Wilnie metropolita kijowski, który posiadał oficjalny tytuł „arcybiskupa kijowskiego, halickiego i całej Rusi” (Mironowicz, 2003, 218).

Bolesnym wydarzeniem w dziejach prawosławia w Polsce była Unia Brzeska 1598 roku (Hajduk, 1995; Poptawski, Pańkowski, 2023). W rezultacie jej postanowień Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej został zdelegalizowany, a w jego miejsce powstał Kościół greko-katolicki, zwany także Kościołem unickim. Unia nie doprowadziła jednak do jedności Kościołów łacińskiego i greckiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Stan legalnego funkcjonowania prawosławnych struktur kościelnych, z centrum w Kijowie, przywrócono w pełni dopiero w roku 1635. Taki stan trwał do końca XVII

wieku, gdy w wyniku postanowień Traktatu Grzymułtowskiego z 1686 roku zwierzchnictwo nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej zostało przekazane patriarchatowi moskiewskiemu. Konsekwencje tego posunięcia okazały się brzemiennie w skutkach nie tylko dla wiernych prawosławnych w Rzeczypospolitej. Pomimo podjęcia przez Sejm Wielki (1788-1792) próby uniezależnienia Kościoła prawosławnego w Polsce od Moskwy przez przyjęcie rezolucji uchwalonej na kongregacji w Pińsku w dniu 15. czerwca 1791 roku, starania zakończyły się niepowodzeniem. Rzeczoną projekt został wprawdzie zatwierdzony przez Sejm w dniu 21. maja 1792 roku, lecz ostatecznie, w obliczu przegranej wojny w obronie Konstytucji 3 Maja i kolejne rozbiory Polski, nie wszedł w życie. W latach 1795-1918 prawosławne struktury kościelne w Rzeczypospolitej weszły w skład Cerkwi rosyjskiej i stopniowo ulegały rusyfikacji (Mironowicz, 2005). Katastrofalne skutki demograficzne dla Kościoła prawosławnego w Polsce miała I wojna światowa i tzw. *bieżność* – *exodus* ludności cywilnej z terenów Podlasia i Chełmszczyzny w głąb Rosji, uchodzącej przed frontem Wielkiej Wojny w 1915 roku (Prymaka-Oniszk, 2023).

Po odzyskaniu niepodległości w roku 1918 ponownie podjęto wysiłki zmierzające do jurysdykcyjnego usamodzielnienia się Kościoła prawosławnego w Polsce. Przede wszystkim zaważyły na tym względy natury politycznej i realne niebezpieczeństwo przejęcia kontroli nad rosyjską Cerkwią przez bolszewików. Na czele ruchu opowiadającego się za wydzieleniem struktur cerkiewnych w odrodzonej Polsce ze struktur patriarchatu moskiewskiego stanął arcybiskup Jerzy (Jaroszewski), który przyjechał do Warszawy z Włoch w sierpniu 1920 na zaproszenie polskich władz. W 1921 roku został on mianowany przez patriarchę Moskwy Tichona egzarchą¹ dla Kościoła prawosławnego w Państwie Polskim z tytułem arcybiskupa

¹ Egzarcha – hierarcha zarządzający tzw. egzarchatem, czyli częściowo autonomicznym Kościołem lokalnym, który jest jednak podporządkowany kanonicznie Kościołowi autokefalicznemu, najczęściej jednemu z patriarchatów.

warszawskiego, a później metropolity warszawskiego i całej Polski (Urban, 1996, 43). Arcybiskup Jerzy, po uzyskaniu wsparcia polskiego rządu, podjął starania o nadanie autokefalii przez Kościół rosyjski. Swoją postawę przypłacił najpierw odwołaniem ze stanowiska egzarchy (styczeń 1922), a następnie śmiercią z rąk zamachowca w dniu 8. lutego 1923 roku (Langrod, 1931). Po jego śmierci metropolitą został arcybiskup Dionizy (Waledyński), który kontynuował dzieło poprzednika. W listopadzie 1923 roku, w imieniu Synodu i wiernych, zwrócił się do patriarchy Tichona o pobłogostawienie „samodzielnej egzystencji cerkwi prawosławnej w Polsce” (Papierzyńska-Turek, 1989, 119). Otrzymał jednak odpowiedź odmowną. W zaistniałej sytuacji zwrócił się o przyznanie autokefalii do patriarchy Konstantynopola, co później stało się przyczyną napięć między polskim i rosyjskim Kościołami prawosławnymi (Bendza, 2006; Płoński, 2009). Ostatecznie *Tomos*, czyli dokument przyznający autokefalię Kościołowi prawosławnemu w Polsce, został podpisany w dniu 13. listopada 1924 roku w Konstantynopolu. Uroczyste ogłoszenie aktu miało miejsce w Warszawie w roku następnym, w dniu 17. września².

Od uzyskania autokefalii do czasów obecnych

W okresie międzywojennym, relacje między Kościołem prawosławnym w Polsce a państwem należy określić jako skomplikowane, a nierzadko nawet trudne, obciążone wieloma negatywnymi stereotypami. Ogromny wpływ wywierały na nie stosunki narodowościowe i postrzeganie prawosławia jako pozostałości rosyjskiego zaboru. W obliczu nowych uwarunkowań politycznych i narastającego rewanżyzmu zaistniała konieczność uregulowania prawnego statusu Kościoła prawosławnego. W dniu 30. stycznia 1922 roku wszedł w życie akt o nazwie *Tymczasowe przepisy o stosunku*

² Może uchodzić za symboliczne, że wkroczenie wojsk sowieckich do Polski w 1939 roku miało miejsce dokładnie w 14. rocznicę tego wydarzenia.

rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce (Mironowicz, 2006, 522-528). Chociaż przyjęte uregulowania miały mieć jedynie charakter doraźny, obowiązywały jednak aż do roku 1938, gdy wydano szereg następujących aktów prawnych: *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z 18 listopada 1938 r. o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* (Dz. U. z 18 listopada 1938 r., nr 88, poz. 597), *Rozporządzenie Rady Ministrów z 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* (Dz. U. z 1938 r., nr 103, poz. 679) i *Ustawę z dnia 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu położenia prawnego majątków Kościoła prawosławnego* (Dz.U. z 1939 r., nr 57, poz. 370) (Papierzyńska-Turek, 1989, 132-193).

W roku 1922, gdy ostatecznie zostały ustalone granice państwa, Kościół prawosławny składał się z pięciu diecezji (metropolitalnej warszawskiej, pińsko-poleskiej, grodzieńsko-nowogrodzkiej, wotyńskiej i wileńskolidskiej) oraz 1257 parafii i filii. Najwięcej prawosławnych zamieszkiwało w diecezji warszawskiej, która później została przemianowana na warszawsko-chełmską. Według danych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego za rok 1924 liczba osób wyznania prawosławnego wynosiła 3 040 943 i stale wzrastała (Papierzyńska-Turek, 1989, 310). Według spisu powszechnego z roku 193a, Kościół prawosławny w Polsce liczył już 3 762 484 wiernych, co stanowiło 11 procent ludności kraju. Struktura narodowościowa, według kryteriów językowych, przedstawiała się następująco: 40.9 procent stanowili Ukraińcy i Rusini, 24 procent – Białorusini, 18.5 procenta – tzw. tutejsi, 13.2 procenta – Polacy, 2.8 procenta – Rosjanie, 0.5 procenta – Czesi i Słowacy, 0.03 procenta – osoby innej narodowości; 0,07 procenta nie zadeklarowało przynależności narodowej (Papierzyńska-Turek, 1989, 194-197; Mironowicz, 2014, 510-511). Ostatnie, opublikowane przed wybuchem wojny dane statystyczne informują o 4 195 000 wyznawców prawostawia. W porównaniu ze spisem ludności z roku 1937 ich liczba wzrosła o prawie 432 500 osób. Większość wyznawców Kościoła

prawosławnego zamieszkiwała wschodnie regiony kraju (Mironowicz, 2018, 105-106).

Bolesną kartą w historii Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym były akcje rewindykacyjne, prowadzone przez państwo w latach 1919–1924, 1929–1934, 1937–1938. Stanowiły one nie tylko wyraz rewanżyzmu wobec prawosławia, które kojarzono z Rosją. Prześladowania miały na celu ograniczenie dynamicznego rozwoju Kościoła prawosławnego w Polsce i asymilację narodowościową. Symbolem tych akcji, podejmowanych głównie na terenach Lubelszczyzny, Chetmszczyzny i Podlasia, było przejmowanie i burzenie prawosławnych świątyń i zmuszanie prawosławnych wiernych do zmiany wyznania na rzymsko-katolickie (Borecki, 2006; Mironowicz, 2006; Kuprianowicz, 2008; Moroz, 2021). Bilans zniszczeń obejmuje kilkaset zagarniętych i zniszczonych obiektów sakralnych, w tym wiele zabytkowych, m.in. pochodzące z końca wieku XVI cerkwie w Białej Podlaskiej i Zamościu. Pomimo trudności, dwudziestolecie międzywojenne było jednak czasem dynamicznego rozwoju prawosławia w Polsce we wszystkich obszarach jego aktywności: religijnej/duchowej, kulturalno-społecznej, pomocowo-charytatywnej, edukacyjnej i wydawniczej.

W okresie II wojny światowej struktury Kościoła prawosławnego w Polsce na obszarach wcielonych do hitlerowskich Niemiec zostały włączone w skład Diecezji Berlińskiej, należącej do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego za granicami Rosji. Od listopada 1939 roku, w sytuacji internowania metropolity Dionizego, zwierzchnictwo nad Kościołem na obszarze Generalnego Gubernatorstwa objął arcybiskup Serafin (Lade) z Berlina (Mironowicz, 2010; Mironowicz, 2006, s. 632-661). Tym samym Kościół w GG, obejmujący praktycznie tylko diecezję warszawsko-chetmską, został połączony z diecezją berlińską. Ten stan utrzymał się prawie rok. We wrześniu 1940 roku, po złożeniu deklaracji lojalności wobec władz hitlerowskich, zarządzanie Kościołem przywrócono metropolicie Dionizemu. Parafie na

ziemiach zajętych przez Armię Czerwoną zostały natychmiast włączone w strukturę Kościoła rosyjskiego.

Wśród ofiar II wojny światowej, w której życie straciło ponad 6. milionów polskich obywateli, były dziesiątki tysięcy prawosławnych. W rezultacie aneksji wschodnich obszarów Rzeczypospolitej do ZSRR większość prawosławnej ludności znalazły się poza granicami przedwojennej Polski. Zniszczenia wojenne i przesunięcie granic spowodowało, że Kościół utracił ponad 90 procent stanu posiadania. W latach 1944-1946, na tereny sowieckiej Białorusi i Ukrainy wysiedlono około 550 tysięcy osób (Matus, 1995; Miśto, 1996; Gil, 2004; Drozd, 2007; Pisuliński, 2019). Wiosną 1947 roku na południowo-wschodnich obszarach Polski rozpoczęła się tzw. Akcja „Wiśła”. Polegała ona na masowej deportacji Ukraińców, Łemków i Bojków, a także rodzin polsko-ukraińskich na tzw. ziemie odzyskane (G. Kuprianowicz, 2003; Dudra, 2007; Motyka, 2023). Wojna i powojenne pacyfikacje doprowadziły nie tylko do destrukcji i dezorganizacji struktur parafialnych i paraliżu życia cerkiewnego, ale także bezpowrotnego zniszczenia prawosławnego dziedzictwa kulturowego. Pod koniec roku 1947 w całej Polsce odnotowano działalność tylko około 120 parafii. Pod koniec roku 1951 było ich 132 (Urban, 1998).

Po zakończeniu wojny władza komunistyczna formalnie uznała przedwojenne akty prawne. W praktyce dopuszczano się jednak ich stronnicy interpretacji, a nawet działań bezprawnych. 22 lipca 1952 roku została uchwalona *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, w której – oprócz gwarancji wolności sumienia i wyznania, równouprawnienia obywateli bez względu na wyznanie, swobodnego wypełniania funkcji religijnej przez Kościół – znalazły się zapisy eliminujące działalność Kościołów z życia publicznego i ograniczające ją do spraw związanych wyłącznie z kultem religijnym (Matwiejuk, 2005). W 1948 roku władza komunistyczna usunęła ze stanowiska zwierzchnika Kościoła metropolitę Dionizego, któremu zarzucono kolaborację z hitlerowcami (Durda, 2012). Zmusiła również Sobór biskupów do

rezygnacji z autokefalii przyznanej w 1924 roku przez patriarchat Konstantynopoliński i przyjęcia jej od Kościoła rosyjskiego (Dudra, 2014; Dudra, 2019, 260-262). Na metropolitę nałożono areszt domowy (1948-1951), a następnie przewieziono do Sosnowca, gdzie przebywał do roku 1958. W maju 1958, już bardzo schorowany, wrócił do Warszawy, gdzie zmarł dwa lata później w dniu 15 marca 1960 roku. Miejsce metropolity Dionizego zajął oddelegowany z ZSRR metropolita Makary (Oksijuk), który pełnił funkcję do grudnia 1959 roku (Urban, 1996, 71-73; Mironowicz, 2005, 259; Dudra, 2015). Po jego śmierci, przez trzy lata metropolitą był arcybiskup Tymoteusz (Szretter). W latach 1962-1965 władze komunistyczne torpedowały wszelkie starania prowadzące do wyboru zwierzchnika Kościoła. W tym czasie jego obowiązki pełnił tzw. strażnik tronu metropolitalnego (łac. *locum tenens*), którym został arcybiskup Jerzy (Korenistow). W roku 1965 władze zezwoliły na wybór arcybiskupa Stefana (Rudyka), po śmierci którego w roku 1969 zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego w Polsce został wybrany arcybiskup Bazyli (Doroszkiewicz). Metropolita Bazyli pełnił funkcję do początku roku 1998. Po jego śmierci, w maju 1998 roku, zwierzchnikiem PAKP został arcybiskup Sawa (Hrycuniak), który pełni swoją posługę do dzisiaj (Hrycuniak, 2013. 2021).

Od roku 1945 do połowy lat 50. XX wieku prawosławna hierarchia, duchowieństwo i wierni byli represjonowani przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa (Dudra, 2019, 441-485). W pierwszych latach po wojnie, ze względu na animozje narodowościowe, niektórzy z nich padli ofiarą członków antykomunistycznego ruchu oporu, którzy traktowali prawosławie jako element antypolski i obcy kulturowo (Kułak, 2001; Stawiński, 2012; Zychowicz, 2018; Prymaka-Oniszk, 2024). Chociaż po roku 1956 represje wobec Kościołów złagodzano, to jednak inwigilacja prawosławnej hierarchii i duchowieństwa, utrudnianie działalności misyjnej, społecznej i kulturalno-oświatowa trwały aż do transformacji ustrojowej w roku 1989. Podobnie, jak to miało miejsce w innych Kościołach w Polsce, niektórzy duchowni,

dobrowolnie lub pod przymusem, podjęli współpracę z komunistycznym aparatem bezpieczeństwa (Misztal, 2004). Swoje decyzję tłumaczyli troską o dobro Kościoła. Tym niemniej, co niejednokrotnie podkreślają ich współczesni oskarżyciele, czynili to również ze względów czysto osobistych, mając na względzie określone profity (Krzysztofiński, Sychowicz, 2008).

W 1989 roku rozpoczęła się w Polsce transformacja ustrojowa. Zapoczątkowała ona daleko idące zmiany w sytuacji prawnej Kościoła prawostawnego. Na posiedzeniu w dniu 17. maja 1989 roku, Sejm RP przyjął trzy ustawy: *O stosunku Państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczpospolitej Polskiej* (Dz. U. z 1989 r., nr 29, poz. 154), *O gwarancjach wolności sumienia i wyznania* (Dz. U. z 1989, nr 29, poz. 155), *O ubezpieczeniu spotecznym osób duchownych* (Dz. U. z 1989 r., nr 29, poz. 156). Z perspektywy Kościoła prawostawnego w Polsce wszystkie akty prawne miały niezwykle istotne znaczenie. Po pierwsze, rozwiązania prawne odnoszące się do Kościoła katolickiego zostały przeniesione na inne Kościoły i Związki Wyznaniowe. Po drugie, zagwarantowano swobodę wyrażania przekonań religijnych indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie. Po trzecie, potwierdzono prawo wszystkich Kościołów do udzielania postug religijnych m.in. w wojsku, zakładach wychowawczych i opiekuńczych, szpitalach, sanatoriach i zakładach karnych, a także uznano ich prawo do korzystania ze środków masowego przekazu, tworzenia instytucji religijnych i organizowania nabożeństw w sferze publicznej, prowadzenia działalności charytatywnej, naukowo-dydaktycznej i kulturalno-spotecznej. Zadeklarowano ponadto wolę zaprzestania dotychczasowych restrykcji i przyjęto, że regulacje prawne odnośnie do poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych będą regulowane w drodze odrębnych ustaw.

W dniu 4 lipca 1991 roku została uchwalona *Ustawa o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawostawnego*, która reguluje obecny status Kościoła (Dz. U. z 1991 r., nr 66, poz. 287). Nie rozwiązała ona wszystkich problemów (m.in. spraw majątkowych), ale umożliwiła

organizowanie szkolnictwa i katechezy, tworzenie duszpasterstwa wojskowego, a także w zakładach opieki specjalnej i szpitalach, zakładanie bractw, prowadzenie działalności charytatywno-opiekuńczej. Regulowała także działalność Kościoła, określając jego osoby prawne i ich organy, oraz konstituowała i gwarantowała szczególne prawa prawosławnym chrześcijanom, m.in. prawo do obchodzenia przez nich świąt prawosławnych również według kalendarza juliańskiego. Ponadto zawierała kwestie dotyczące problematyki budownictwa sakralnego, kościelnego i cmentarzy oraz środków masowego przekazu i kultury. Zakres ustawy był bardzo szeroki i umożliwił Kościołowi prawosławnemu podjęcie działalności na wielu płaszczyznach. Ustawa wprowadzała zasadę autonomii i samorządności Kościoła. Dotyczyło to swobodnego obsadzania stanowisk kościelnych i wykonywania władzy duchowej oraz rządzenia się w swoich sprawach normami prawa wewnętrznego. Dodatkowo otworzyła również pozostałym Kościołom nierzymskokatolickim drogę do prawnej regulacji ich stosunków z państwem polskim (Derdej, 2005). Ważnym wydarzeniem, także z perspektywy Kościoła prawosławnego, było zawarcie konkordatu między Polską a Watykanem w roku 1993. Wpływ konkordatu na stabilizację położenia prawnego wyznań nierzymskokatolickich jest jednak oceniany bardzo różnie (Matwiejuk, 2003; Krukowski, 2009; Borecki, 2019, 25-29).

Struktura organizacyjna i funkcjonowanie Kościoła prawosławnego w Polsce

Obecnie Kościół prawosławny jest drugim co do wielkości Kościołem chrześcijańskim w Polsce. Według Narodowego Spisu Powszechnego Ludności w Polsce, przeprowadzonego w roku 2021, którego wyniki opublikowano w listopadzie 2023 roku, wyznanie prawosławne zadeklarowało 151 648 osób. Stanowi to 0,5 procenta mieszkańców Polski (*Narodowy Spis Powszechny...*, 2021, 123). Najnowsze dane istotnie różnią się od tych z roku 2019, według których liczba prawosławnych w Polsce wynosiła

507 196 osób (*Mały Rocznik Statystyczny 2018, 2019, 114*). Znacząca różnica między danymi skłania do postawienia tezy o przeszacowaniu bądź niedoszacowaniu liczby prawosławnych w Polsce. Wydaje się jednak, że stan faktyczny odzwierciedlają dane z roku 2021.

Większość prawosławnych zamieszkuje wschodnie regiony Polski, przede wszystkim województwo podlaskie. Szacuje się, że wskutek migracji z obszarów wiejskich do miast, przynajmniej połowa prawosławnych mieszka w miastach. Świadczy o tym znaczący wzrost liczby wiernych w parafiach miejskich, któremu towarzyszy drastyczny spadek ich liczebności na wsi. Istotnym wskaźnikiem w tym względzie jest zgłaszany na diecezjalnych konferencjach duchowieństwa przez proboszczów parafii wiejskich spadek liczby udzielanych sakramentów małżeństwa i chrztów oraz wzrost liczby pogrzebów. Stan liczebny parafii wiejskich zmniejsza się regularnie wskutek starzenia się społeczeństwa na wsi i wyjazdu młodych ludzi do miast i za granicę w celach edukacyjnych i zarobkowych. Oczywiście przyczyną spadku liczby wiernych jest starzenie się polskiego społeczeństwa i jego konsekwencje (*Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2022 r.*, 2023), a także śmiertelne żniwo, jakie zebrała na wsi epidemia COVID-19 w latach (2020-2022). Ocenia się, że w ciągu ostatnich 10 lat populacja w wiejskich i małomiasteczkowych parafiach prawosławnych zmniejszyła się nawet o połowę.

Istotny wpływ na oblicze współczesnego prawostawia w Polsce mają migracje ludności z krajów Europy wschodniej, głównie z Ukrainy, a także z Białorusi. Według nieoficjalnych danych, przed wybuchem wojny w Ukrainie, w latach 2019-2021 do Polski w celach zarobkowych przyjechało prawie 2 milionów Ukrainek i Ukraińców. Po agresji rosyjskiej w lutym 2022 roku liczba ta znacząco wzrosła, nawet o kilka milionów. Chociaż większość z nich oficjalnie nie deklaruje przynależności religijnej, szacuje się, że przynajmniej ¼ z nich to osoby wyznania prawosławnego. Część z tych, którzy zamieszkali w Polsce na stałe, przyznaje się do prawostawia. To sprawia, że

ogólna liczba wiernych PAKP mogła znacząco wzrosnąć i osiągnąć nawet milion wiernych. Ukraińcy mają jednak trudności w dostosowaniu się do realiów polskiego prawosławia. Na ich postawę religijną wpływa również skomplikowana sytuacja kościelna w Ukrainie.

Ustrój Kościoła prawosławnego w Polsce reguluje *Statut wewnętrzny PAKP (Statut wewnętrzny PAKP, 1995)*. Najwyższą władzą w Kościele jest Sobór Lokalny, zwany też Soborem Krajowym. Składa się on z biskupów, przedstawicieli duchowieństwa i wiernych, zwoływany jest przez metropolitę na podstawie uchwały Soboru Biskupów. Zwierzchnika Kościoła, którego oficjalny tytuł brzmi „Wielce Błogosławiony Prawosławny Metropolita Warszawski i całej Polski”, wybiera Sobór Biskupów. Metropolita jest ordynariuszem Diecezji Warszawsko-Bielskiej i reprezentantem Kościoła wobec organów państwa, organów władzy i administracji państwowej: centralnej, terenowej i samorządowej. Reprezentuje także Kościół na arenie międzynarodowej (m.in. utrzymuje łączność ze zwierzchnikami innych autokefalicznych Kościołów prawosławnych). Jako zwierzchnik Kościoła sprawuje swoją funkcję w porozumieniu z biskupami.

Pod względem administracyjnym PAKP stanowi jedną metropolię, która dzieli się na sześć diecezji (warszawsko-bielską, lubelsko-chełmską, białostocko-gdańską, wrocławsko-szczecińską, przemysko-gorlicką, łódzko-poznańską) i diecezję Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego. W jurysdykcji PAKP znajdują się także dwie diecezje w Brazylii (*Kalendarz Prawosławny 2023, 2022*). Na czele każdej diecezji stoi ordynariusz/biskup diecezjalny, któremu podlegają biskupi pomocniczy. Obecny skład Soboru Biskupów to sześciu ordynariuszy i czterech biskupów pomocniczych. Biskupów wybiera Sobór Biskupów spośród kandydatów ze stanu mniszego, którzy odpowiadają wymogom stawianym przez prawo kanoniczne. Biskup diecezjalny jest zwierzchnikiem i reprezentantem wyłącznie swojej diecezji, sprawuje kontrolę wobec należących do niej parafii podzielonych na dekanaty i innych instytucji kościelnych na jej terenie. Pod względem

administracyjnym każda diecezja dzieli się na dekanaty, a te na parafie, na czele których stoją proboszczowie. Proboszcz jest także przewodniczącym Rady Parafialnej, która pełni rolę organu doradczego i pomaga proboszczowi w zarządzaniu parafią. W skład duchowieństwa parafialnego, oprócz proboszcza, wchodzi wikariusze, diakoni i psalmiści – osoby pełniący posługę w świątyniach w zakresie śpiewania, czytania tekstów liturgicznych, asysty przy obrządkach religijnych. Szczegółowy zakres działania i obowiązków duchowieństwa parafialnego, Rady Parafialnej i innych instytucji w parafii reguluje statut, który określa także skład i zakres działania zebrania parafialnego, sposób wyboru Rady i zasady zarządzania parafialnym majątkiem. Według danych za rok 2023 w Polsce jest 240 parafii Kościoła prawosławnego (67 w diecezji Warszawsko-Bielskiej, 57 w diecezji Białostocko-Gdańskiej, 31 w diecezji Lubelsko-Chełmskiej, 45 w diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej, 26 w diecezji Przemysko-Gorlickiej, 14 w diecezji Łódzko-Poznańskiej) i 11 parafii w Brazylii (*Kalendarz Prawosławny 2023*, 2022).

W prawostawiu zawsze istotną rolę odgrywały monastery/klasztory. Również w Polsce monastycyzm był bardzo ważnym faktorem rozwoju życia religijnego. Zarówno w przeszłości jak i obecnie monastery były nie tylko ośrodkami życia duchowego, lecz pełniły rolę kulturotwórczą i formacyjno-wychowawczą (*Prawosławny monastycyzm...*, 2018). W okresie międzywojennym w Polsce istniało 16 monasterów (11 męskich i 5 żeńskich) z około 180 mnichami i mniszkami oraz 80 diakonami (Mironowicz, 1993; Pawluczuk, 2006). Największym i najbardziej znaczącym był męski monaster Zaśnięcia Bogurodzicy w Poczajowie, który miał status ławry i podlegał bezpośrednio metropolie. Po zakończeniu działań wojennych w granicach państwa polskiego znalazł się tylko monaster męski św. Onufrego w Jabłecznej, którego początki sięgają XV wieku (Kuprianowicz, Leśniewski, 1995; Železnâkovič, 2009). W listopadzie 1947 roku erygowano monaster żeński św. św. Marty i Marii na Górze Grabarce (Mironowicz, 2007; Mironowicz, 2011).

Monastery w Jabłecznej i na św. Górze Grabarce odegrały szczególną rolę w formacji życia duchowego w powojennej Polsce (Mironowicz, 2005).

Jeszcze przed zmianami ustrojowymi, ówczesny arcybiskup biało-stocko-gdański Sawa (późniejszy metropolita) rozpoczął starania o odnowienie życia monastycznego w Supraślu – miejscu szczególnie znaczącym dla prawostawia w okresie I Rzeczypospolitej (Mironowicz 1983; Mironowicz, 2013). W roku 1984 został powołany do życia dom zakonny, który pięć lat później powrócił do odzyskanych budynków klasztornych. Obecnie w murach klasztoru mieści się także wiele instytucji kulturalno-oświatowych, m.in. Akademia Supraska i muzeum ikon. W latach 90. działała tutaj również drukarnia. Odbywają się tam także konferencje naukowe, sympozja, wykłady otwarte i warsztaty ikonograficzne. Supraska Ławra to znaczące miejsce na mapie kulturalnej Polski.

Bez wątplenia po roku 1989 można mówić o swoistym renesansie prawosławnych wspólnot monastycznych w Polsce. Odejście państwa od polityki ograniczania życia religijnego wpłynęło, pomimo występujących trudności materialnych, na tworzenie nowych ośrodków monastycznych. W latach 90. XX wieku powstały nowe klasztory: żeńskie w Zwierkach niedaleko Zabłudowa (1993) i Wojnowie nieopodal Pisz (1995), a także klasztor męski w Ujkowicach (1994). W pierwszej dekadzie XXI stulecia erygowane zostały także męskie wspólnoty monastyczne w Sakach (2001), Kostomłotach (2003), Wysowej (2008), a także żeńskie w Zaleszanach (2007) i Turkowicach (2008). W styczniu 2009 roku archimandryta Gabriel (Giba) założył pustelnię (cs. *skit*) na uroczysku Odryunki-Kudak niedaleko miejscowości Narrew (Mironowicz, 2011).

Ogółem w Polsce funkcjonuje 12 wspólnot monastycznych. Oprócz funkcji religijnych pełnią one rolę ośrodków życia duchowego, są miejscem kształtowania postaw życiowych i moralnych młodzieży oraz nośnikiem religijnej kultury i oświaty. Od 1999 r. w murach monasterów mają miejsca seminaria dyrygentów i psalmistów (monaster w Jabłecznej), konferencje

duchowieństwa, mnichów i mniszek (od 2004 roku mają charakter międzynarodowy), a także cykliczne spotkania młodzieży przygotowującej się do matury i egzaminów na studia.

W Kościele prawosławnym w Polsce obowiązuje liturgiczny kalendarz juliański, czyli tzw. stary styl. W niektórych parafiach, zgodnie z życzeniem wiernych, nabożeństwa są sprawowane według kalendarza neojuliańskiego, czyli według tzw. nowego stylu. Różnica między kalendarzami wynosi 13 dni. Oficjalnymi językami liturgicznymi są języki cerkiewnoślawiański i polski. Warto zaznaczyć, że początek wprowadzania języka polskiego w Kościele prawosławnym sięga lat 20. XX wieku. Już w 1922 roku Sobór Biskupów zalecił stopniowe wprowadzanie języka polskiego do nauczania religii w szkołach i seminariach duchownych i kazań. W latach 30., z błogosławieństwa metropolity Dionizego, została powołana specjalna komisja ds. przekładów tekstów liturgicznych na język polski (Paprocki, 2006, 88-89). W okresie międzywojnia wprowadzanie języka polskiego i tzw. nowego stylu, szczególnie na kresach, było kojarzone z akcją przymusowej polonizacji i niechęci wobec wiernych prawosławnych postępujących się językami narodowymi (Papierzyńska-Turek, 1989, 232-270; Kopydtowski, 1991; Wysocki, 1997; Kalina, 2005; Wiśniewski, 2015). Sprawowanie nabożeństw w języku polskim i obecność „nowego” kalendarza do dzisiaj budzi kontrowersje, szczególnie wśród starszego pokolenia wiernych. Obecnie sytuacja wyraźnie się jednak zmienia, zwłaszcza za sprawą ludzi średniego i młodego pokolenia. Za sprawą tłumaczeń tekstów liturgicznych na język polski i sprawowania w tym języku nabożeństw coraz więcej ludzi ma szansę poznać teologię i bogactwo duchowe prawostawia.

Współczesne kulturowo-społeczne oblicze prawostawia w Polsce

Kultura społeczna to zorganizowany sposób życia, oparty na wspólnej tradycji i uwarunkowany wspólnym otoczeniem. Fakt specyficznego położenia Polski, która jest krajem na styku kultury łacińskiej i bizantyjsko-

stowiańskiej sprawa, że deskrypcja kulturowych interakcji prawosławnych obywateli państwa polskiego z przedstawicielami odmiennej, chociaż także wyrosłej na fundamencie chrześcijaństwa kultury, nie należy do najprostszych. Szczegółowa analiza fenomenu tych relacji przekracza zakres tego opracowania. Warto jednak podkreślić, że działalność kulturalna zawsze była ważnym elementem funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Polsce, chociaż na przestrzeni wieków na ogół nie pozostawiano mu w tym względzie wiele swobody. W okresie międzywojennym i powojennym, aż do roku 1989 wszelka aktywność Kościoła była tolerowana tylko w murach świątyń. W archiwach Urzędu do Spraw Wyznań zachowała się nawet interesująca notatka z końca lat 70. XX wieku: „Tak jak dotychczas nie należy wspierać jakichkolwiek działań kulturalnych wychodzących poza cerkiew. Wpływać na ograniczanie działalności duchowieństwa w tym zakresie. (...) Wszelkie inicjatywy zewnętrzne należy torpedować, wyjaśniać administratorom parafii, że ich rola sprowadza się do działań *stricte* kapłańskich” (*Notatka UdSW...*, 1977).

Sytuacja zmieniła się dopiero po roku 1989. Zgodnie z *Ustawą z dnia 4. lipca 1991 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Kościół przez Kościołem otworzyła się możliwość realizowania misji religijnej i kulturalno-oświatowej. Dotyczyło to m.in. prawa emitowania w państwowych ośrodkach masowego przekazu nabożeństw w niedziele i święta, a także programów o tematyce religijnej, kulturalnej i edukacyjnej. Cerkiew uzyskała również możliwość gromadzenia zbiorów bibliotecznych na cele wewnętrzne i publiczne, zakładania archiwów, muzeów i placówek edukacyjnych. Określono również zasady współdziałania instytucji państwowych, samorządowych i kościelnych w dziedzinie ochrony, konserwacji, dokumentacji, udostępniania i upowszechniania zabytków architektury kościelnej i sztuki sakralnej.

Charakteryzując kulturalną działalność Kościoła prawosławnego w Polsce nie sposób pominąć dwóch istotnych kwestii, które zawsze miały

wplyw na jakość i zakres jej obecności w polskiej przestrzeni publicznej. Pierwsza z nich jest związana z aktualną strukturą demograficzno-etniczną Kościoła prawostawnego w Polsce, zaś druga z retrospekcyjną interpretacją losów prawostawia w Polsce na przestrzeni minionych dwóch wieków. W prawostawnym dyskursie kulturowo-religijnym, zarówno wewnątrz Kościoła jak i w relacji do otoczenia, pamięć historyczna ma ogromne znaczenie, a tendencja do odczytywania aktualnych wydarzeń przez pryzmat przeszłości jest dość silna. Zważywszy na nietatwą przeszłość stosunków między katolicką większością i prawostawną mniejszością oraz nadal utrzymujące się stereotypy w rodzaju „prawdziwy Polak to katolik, a prawostawny to tzw. ruski” zrozumiata staje się daleko posunięta postawa ostrożności i nieufności prawostawnych wobec dominującej (katolickiej) większości. Fakt ten zawsze utrudniał dialog międzyreligijny i międzykulturowy, a także wymagał dużej determinacji od ludzi, który widzieli potrzebę jego prowadzenia. Część starszego pokolenia nadal zachowuje w pamięci represje wobec prawostawnych w okresie międzywojennym i powojennym. Wspomnienia są przekazywane młodszemu pokoleniu. Jest ono wprawdzie bardziej otwarte na dialog, lecz stara się również kultywować pamięć przeszłości. Przedstawiciele średniego i młodego pokolenia prawostawnych zdecydowanie w większym stopniu niż pokolenie starsze jest zdeterminowane, aby budować polski model prawostawia. Ów model, w wielu kulturowo-spotecznych aspektach, różni się jednak od modelu życia cerkiewnego, który w Polsce oficjalnie dominuje. Jego wyróżnikiem jest dązenie do upowszechnienia języka narodowego w nabożeństwach, a także formułowane przez młode pokolenie oczekiwania szerszego uczestnictwa duchowieństwa w dialogu ze współczesnością i w dyskursie naukowym. Model, który panuje obecnie, można określić mianem retrospektywnego. Jest także silnie zakorzeniony w tradycjach mniejszości narodowych i kulturowym dziedzictwie rosyjskiego prawostawia, umacniając *de facto* jeden z najbardziej krzywdzących stereotypów dotyczących prawostawia w Polsce jako reliktu

caratu. Obchody setnej rocznicy uzyskania kościelnej niezależności w roku 2024 będą znakomitą okazją, aby przypomnieć deprecjonowane przez ostatnie dwieście lat (z wyjątkiem okresu międzywojennego) wielowiekowe dziedzictwo religijno-kulturowe prawostawia w Polsce.

W tym sensie niebagatelną rolę mają do odegrania nie tylko prawosławne duchowieństwo, historycy i kulturoznawcy, ale nade wszystko pedagodzy i animatorzy kultury, a także placówki oświatowe. Ogromne znaczenie ma działalność popularyzatorska i naukowo-badawcza, realizowana w instytucjach szkolnictwa wyższego takich jak Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie i Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku oraz innych ośrodków uniwersyteckich w Polsce. W kontekście obchodów stulecia autokefalii warto jest wykorzystać okazję, aby zwrócić uwagę świata nauki i społeczeństwa w Polsce na fakt, że prawostawie dotarło na ziemie polskie już w IX wieku i przyniosło ze sobą ducha kultury grecko-bizantyńskiej, który harmonijnie zspolił się z mentalnością słowiańską. To właśnie synergia osiągnięć misji cyrylo-metodiańskiej i chrztu Rusi Kijowskiej w 988 roku dało początek prawosławnemu Kościołowi w Polsce. Choć Polska weszła w krąg kultury łacińskiej, ekspansja na wschód w XIV wieku spowodowała, że w jej granicach znalazły się obszary rdzennie prawosławne. Tolerancyjne rządy dynastii Jagiellonów, którzy dbali o harmonijne współistnienie wielu narodów, kultur i religii, doprowadziło państwo polskie do rozkwitu. Sytuacja zmieniła się jednak po śmierci ostatniego z Jagiellonów w roku 1572 roku i osiągnęła apogeum nieprzychylności za panowania Zygmunta III Wazy (1587-1632). Różnorodność kulturowo-religijna została uznana za czynnik osłabiający państwo od wewnątrz. Pod wpływem kontrreformacji dokonał się wówczas radykalny zwrot ku zapewnieniu państwu konfesyjnej jednolitości. Momentem zwrotnym realizacji tej wizji była Unia Brzeska (1596) i delegalizacja działalności Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Mironowicz, 2006, 257-267). W ten sposób prawosławni stali się niejako ludźmi drugiej

kategori. Napięcia spowodowane przymusową akulturacją i polonizacją ludności ruskiej przyczyniły się wybuchu wielu konfliktów na tle religijnym, a nawet powstań zbrojnych (liczne powstania kozackie, m.in. powstanie Chmielnickiego w 1648 roku). Nietolerancja religijna i profanacja dziedzictwa kultur innych niż katolicko-polska pogłębiły wewnętrzne podziały w spoteczeństwie. W obliczu zapaści polityczno-ekonomicznej Polski, jaka nastąpiła w połowie XVIII wieku, względy kulturowo-religijne zostały wykorzystane jako jeden z pretekstów do ingerencji w wewnętrzne sprawy Rzeczpospolitej ze strony mocarstw ościennych i przeprowadzenia rozbiorów (Mironowicz, 2006, 438-447). Prawostawni, którzy w większości zamieszkiwali wschodnie i południowe obszary Rzeczpospolitej, znaleźli się w orbicie wpływów rosyjskiego prawostawia i katolickiej Austrii. Prawostawie w Polsce, osłabiony po Unii Brzeskiej i liczne wojny w wieku XVII, w okresie zaborów w latach 1795-1918 uległo w zaborze rosyjskim całkowitej rusyfikacji. Na terenach zajętych przez Austrię prawostawni zostali postawieni przed alternatywą przyjęcia wiary rzymskiej lub unii. W ten sposób prawostawne dziedzictwo Rzeczpospolitej Obojga Narodów w postaci wytworów kultury materialnej zachowało się jedynie w stopniu szczątkowym.

W obliczu postępującej destrukcji prawostawia, która rozpoczęła się po wprowadzeniu w życie postanowień Unii Brzeskiej, oddaniu prawostawnych mieszkańców Rzeczpospolitej pod „opiekę” rosyjskiego cara, zgodnie z postanowieniami Traktatu Grzymułtowskiego z 1686 roku, a następnie zaborów w latach 1795-1918 i prób wykorzenia prawostawia w okresie międzywojennym (1919-1939) jako pozostałości rosyjskiej okupacji, a potem prześladowań i eksterminacji w okresie II wojny światowej, zarówno ze strony hitlerowskich Niemiec jak i Sowietów, oraz zwalczania Kościoła przez władzę ludową (1945-1989) wypada stwierdzić, że fakt przetrwania Kościoła prawostawnego w Polsce należy interpretować w kategoriach cudu. Z drugiej strony staje się całkowicie zrozumiałe dlaczego Kościół prawostawny w Polsce przyjął za swój model rosyjski, który adaptował, na tyle

ile można było to uczynić, do polskich uwarunkowań. Taki stan rzeczy staje się jeszcze bardziej zrozumiały jeśli uwzględnimy fakt, że połowa prawosławnych w Polsce deklaruje przynależność etniczną inną niż polska.

Według danych ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego, 96,28 procent ankietowanych obywateli Polski zadeklarowało wyłącznie narodowość polską, 2,56 procenta podało dwie narodowości: polską i inną, w tym 2,31 procenta narodowość polską jako pierwszą. 1,13 procenta obywateli oświadczyło, że ich narodowość jest inna niż polska. Wśród osób wyznania prawosławnego, deklarujących inną niż polska przynależność etniczną, najwięcej jest Białorusinów i Ukraińców (*Narodowy Spis Powszechny...*, 2021, 114). Przyjmując za miarodajne dane z roku 2021 i wewnętrzne statystyki kościelne, które są niestety oficjalnie niedostępne, około 2/3 osób wyznania prawosławnego w Polsce to osoby deklarujące pochodzenie niepolskie lub jednocześnie polskie i niepolskie (białoruskie, łemkowskie, rosyjskie i ukraińskie)³. Chociaż nie ma na ten temat precyzyjnych danych, z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że większość z nich, a przynajmniej ci, którzy zadeklarowali jednorodną przynależność etniczną, do połowy drugiej dekady XXI wieku, preferowali znany im rosyjski model prawosławia. Sytuacja zmieniła się po nadaniu autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Ukrainie w grudniu 2018 roku przez patriarchę Konstantynopola Bartłomieja I oraz agresji Rosji na Ukrainę w lutym 2022. Skomplikowana sytuacja polityczna i cerkiewna w Ukrainie wpłynęła na wzrost antypatii do modelu rosyjskiego wśród prawosławnych w Polsce. Wyrazem tej tendencji są formułowane coraz bardziej stanowczo oczekiwania wprowadzenia języka polskiego, białoruskiego i ukraińskiego do nabożeństw, a także wyttumaczenie się z Cerkwią polskiej z relacji z Cerkwią rosyjską,

³ Warto odnotować, że na przestrzeni ostatniej dekady znacząco wzrosła również liczba mieszkających w Polsce Gruzinów. Mniejszość gruzińska kultywuje najczęściej własne tradycje religijne i znajduje się pod duszpasterską opieką prawosławnych duchownych z Polski i Gruzji.

wykraczające oczywiście poza stosunki kościelne. Warto podkreślić, że osoby wyznania prawostawnego utożsamiające się z kulturą i językiem polskim nie odcinają się od przeszłości. W odróżnieniu od pokolenia starszego są oni bardziej otwarci na niezdeteminowany przeszłością dialog z polską kulturą. Dotyczy to także duchowieństwa, w szczególności młodych duchownych. Ich głos nie jest jeszcze wyraźnie słyszany przez Kościół instytucjonalny. Niewątpliwie jest to jednak głos ważny, który będzie miał wpływ na obraz PAKP w przyszłości.

Oprócz posiadających obywatelstwo polskie Białorusinów, Ukraińców, Łemków i Rosjan około 30 procent stanu liczebnego PAKP to prawostawni Polacy. Bez wątpienia większość z nich ma korzenie białoruskie, ukraińskie, łemkowskie lub rosyjskie, na co m.in. wyraźnie wskazują ich nazwiska. Ostatnimi czasy wśród Polaków można zaobserwować trend zainteresowania prawostawiem, co w niektórych przypadkach przekłada się na przyjęcie prawostawia w drodze konwersji. Wśród nich są zarówno tacy, którzy mieli prawostawnych przodków, jak i tacy, którzy ich nie mieli. Znakomita większość osób, o których mowa, uważają język polski za swój język ojczysty i deklarują ścisty związek z kulturą polską. Do tej grupy prawostawnych wiernych należą także przedstawiciele młodego i średniego pokolenia, mieszkający głównie w miastach. Wielu z nich wyraźnie zgłasza potrzebę budowy rodzimego, tj. polskiego modelu prawostawia, nawet w oparciu o odtworzenie tradycji z okresu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w oparciu o zachowane pozostałości i badania kulturoznawczo-etnologiczne. Kwestie te, chociaż są elementem dyskursu wewnątrzkościelnego i budzą wiele emocji, z trudem przebijają się jednak do przestrzeni szerszego dyskursu wśród ogółu prawostawnych.

Uwzględniając wszystkie powyższe czynniki należy stwierdzić, że Kościół prawostawny w Polsce stoi przed trudnym wyzwaniem. Oprócz głoszenia Ewangelii i służby Bogu, a także zaspokajania duchowych potrzeb wierznych, Kościół czuje się powołany do troski o związane z prawostawiem

dziedzictwo kulturowe. Sytuacja w tym względzie jest skomplikowana, ponieważ prawosławie w Polsce zawsze było kojarzone z elementem niepolskim i traktowane jako zjawisko o znaczeniu marginalnym. Z czasem prawosławni przywykli do wyznaczonego im miejsca w przestrzeni publicznej i koncentrowali się na kultywowaniu własnych tradycji i podkreślanii swej odrębności. Obecnie w warunkach społeczeństwa demokratycznego i otwartego istnieje większa przestrzeń do dialogu międzykulturowego. Z perspektywy pedagogicznej trud ten podjęto wielu badaczy, socjologów i pedagogów, m.in. Elżbieta Czykwin i Jerzy Nikitorowicz. Także prawosławne duchowieństwo i laikat dokładają wielu starań, aby dorobek prawosławia był w Polsce szeroko znany i dialog międzykulturowy był prowadzony w atmosferze wzajemnego szacunku, życzliwości oraz gotowości do współdziałania. Właśnie taki jest profil działalności metropolitalnego, a także diecezjalnych Centrów Kultury Prawosławnej, których zadaniem jest szerzenie duchowej kultury prawosławia poprzez działalność oświatowo-wychowawczą i współtworzenie przestrzeni dialogu.

Od początku lat 70. XX wieku bardzo duży wkład w propagowanie społecznego nauczania Kościoła i aktywizację młodzieży wniosły bractwa młodzieży studiujującej. Pierwszym miejscem spotkań studentów prawosławnych było Seminarium Duchowne w Warszawie (1969), a następnie, od roku 1970, spotkania niedzielne w budynkach prawosławnej metropolii. Ich inicjatorem był dr Jan Anchimiuk (później arcybiskup Jeremiasz – rektor ChAT), a po nim prowadzenie spotkań przejął ks. Jerzy Tofiluk – rektor Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie. Począwszy od lat 70. edukacyjna idea spotkań i działalności w ramach bractwa zyskała wielką popularność wśród młodzieży i duchowieństwa (Charkiewicz, 1995). Obecnie bractwa młodzieży działają przy niemal każdej większej parafii prawosławnej w Polsce i wchodzi w skład diecezjalnych Bractw Młodzieży Prawosławnej. Działania bractw diecezjalnych koordynuje centralne Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce (*Statut Bractwa Młodzieży Prawosławnej w Polsce*,

2019). Od początku swego powstania do dzisiaj bractwa prowadzą szeroko zakrojoną działalność popularyzatorską w zakresie wiedzy o prawostawiu, duchowości i kulturze prawostawnej, wydają książki i czasopisma, organizują wydarzenia kulturalne (m.in. koncerty, wystawy zdjęć «Orthphoto»), akcje charytatywne, pielgrzymki i wyjazdy turystyczne, obozy robocze dla młodzieży i kolonie dla dzieci, turnieje i zawody sportowe. W zakresie działalności społecznej i kulturalno-oświatowej oferta bractwa jest skierowana do szerokiej grupy odbiorców (Małofiejew, 1995).

Omawiając aktywność młodzieży nie można pominąć harcerstwa. Opieka duszpasterska nad harcerzami wyznania prawostawnego sięga 1996 roku, gdy opracowywano zasady prowadzenia wśród nich działalności kapelańskiej. W roku 2000 powołano Komisję Prawostawną Główniej Kwatery ZHP. Harcerze, często we współpracy z bractwami, inicjują i angażują się w wiele działań społecznych i kulturalno-oświatowych, m.in. akcji charytatywnych, opieki nad ludźmi starszymi, organizacją obozów młodzieżowych i kursów pierwszej pomocy (Gerasimiuk, 2021). Prawostawni harcerze czynnie uczestniczą w organizacji uroczystościach państwowych, państwowo-kościelnych i patriotycznych. Od roku 1996 ZHP jest członkiem-założycielem Międzynarodowego Porozumienia Skautów Prawostawnych „Desmos”.

Oprócz bractw młodzieżowych szeroką działalność na niwie społecznej, szczególnie w zakresie ochrony i promocji prawostawnego dziedzictwa religijnego i kultury mniejszości narodowych, a także edukacji, opieki nad zabytkami, pomocy charytatywnej prowadzą bractwa cerkiewne. Bractwa organizują m.in. wydarzenia kulturalne, odczyty i konferencje popularnonaukowe, a także prowadzą działalnością wydawniczą i edukacyjną, m.in. prowadzenie niepublicznych szkół i przedszkoli. W trosce o dziedzictwo Kościoła prawostawnego uczestniczą w akcjach porządkowanie opuszczonego cmentarzy. Prawostawne bractwa mają w Polsce długą tradycję, sięgającą XV wieku (Mironowicz, 2003). Obecnie działa siedem bractw, które

mają status stowarzyszeń i organizacji pożytku publicznego. Największym i najbardziej aktywnym jest Stowarzyszenie Bractwo Prawosławne świętych Cyryla i Metodego, założone w 1986 roku. Prowadzi ono niepubliczną szkołę w Białymstoku oraz przedszkola w Bielsku Podlaskim i Siemiatyczach. Wśród organizacji pożytku publicznego, których zadaniem jest kultywowanie i krzewienie kultury prawosławnej i szeroko pojęta działalność edukacyjna warto wymienić także Stowarzyszenie Prawosławne świętych Apostołów Piotra i Pawła we Wrocławiu, Stowarzyszenie Wierni Tradycji Pokoleń, Fundację świętego arcydiakona Stefana w Cieplicach i lubelską Fundację Dialogu Narodów, dzięki staraniu której wyremontowano dziesiątki prawosławnych świątyń we wschodniej Polsce. Najmłodszym bractwem w Polsce jest założone w roku 2020 Bractwo Świętego Ognia, którego cele statutowe obejmują promowanie kultury i tradycji prawosławnej, dbałość o zabytki i cmentarze, organizację pielgrzymek do świętych miejsc kultu. Jedną z najważniejszych aktywności BŚO jest sprowadzanie do Polski Błogosławionego Ognia, który w cudowny sposób pojawia się corocznie w Wielką Sobotę przed Świętem Zmartwychwstania Pańskiego w Bazylice Grobu Chrystusa w Jerozolimie.

Ważną rolę w działalności kulturalnej, oprócz wspomnianych wyżej bractw cerkiewnych, młodzieżowych i stowarzyszeń, odgrywają fundacje. Na fali przemian ustrojowych w 1989 roku powstała Fundacja Wspierania Rozwoju Kultury Prawosławnej. Fundacja wspomaga działalność Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie, organizację konferencji i sympozjów dotyczących prawosławia. Udziela także pomocy finansowej przy budowie i remontach cerkwi i kaplic. Owocem jej działań jest także współpraca przy organizacji Międzynarodowego Festiwalu Hajnowskich Dni Muzyki Cerkiewnej w Hajnówce. Głównymi organizatorami festiwalu jest obecnie powołany w tym celu Społeczny Komitet Organizacyjny i Stowarzyszenie «Miłośnicy Muzyki Cerkiewnej». Szeroko zakrojona działalność kulturalna prowadzona jest także przez Fundację im. księcia Konstantego

Ostrogskiego, utworzona w 2002 roku. Przyznaje ona nagrody im. księcia Konstantego Ostrogskiego, które są wręczane od roku 1989 za wybitne osiągnięcia w dziedzinie rozwoju teologii, myśli i kultury prawosławnej, a także za działania na rzecz pojednania chrześcijan. Od 2006 roku jest też wydawcą ogólnopolskiego miesięcznika „Przegląd Prawosławny” oraz dodatku „Sami o Sobie”. Fundacja jest organizatorem wielu wystaw (także międzynarodowych) i koncertów (prezentacja folkloru białoruskiego, ukraińskiego i rosyjskiego) Od 2008 roku prowadzi też projekty wspomagające rozwój środowisk najbardziej narażonych na marginalizację w państwach Europy Wschodniej (m.in. na Białorusi, w Mołdawii).

W 2003 roku została powołana Fundacja OIKONOMOS. Główną ideą jej powstania były starania o aktywizację odbudowy i zagospodarowanie kompleksu klasztornego w Supraślu, który został zwrócony Kościołowi prawosławnemu w roku 1993. Obecnie fundacja koncentruje się na wspieraniu działalności powstałej w 2004 roku Akademii Supraskiej, która jest wzorowana na podobnych prawosławnych instytucjach, funkcjonujących m.in. w Czechach, Finlandii, Grecji i Rosji. Misją Akademii jest upowszechnianie tradycji, wartości i duchowości prawostawia jako źródła odpowiedzi na wyzwania współczesności, podkreślanie konieczności ochrony wielokulturowego dziedzictwa Rzeczypospolitej Polskiej i Europy, tolerancji narodowościowej i religijnej, wspieranie działań w zakresie budowy społeczeństwa otwartego. W ramach działalności Akademii Supraskiej są organizowane konferencje i sympozja naukowe, programy edukacyjne. Fundacja OIKONOMOS wspiera finansowo i materialnie remonty i renowacje obiektów zabytkowych i sakralnych, a także służących celom oświatowym i edukacyjnym.

Istotną rolę kulturotwórczą pełnią prawosławne muzea, archiwa i biblioteki. Wśród najważniejszych należy wymienić: Muzeum Cerkiewnej Sztuki Sakralnej przy monasterze w Jabłecznej (1994), Muzeum Diecezjalne w Gorlicach (1999), Muzeum Ikon w Supraślu (2006). Ważną rolę pełni

Muzeum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej. W listopadzie 2011 roku zainicjowało swą działalność Muzeum Ikon przy Kaplicy św. Grzegorza Pe-radze w Warszawie.

Kościół prawosławny jest także aktywny w przestrzeni mass-mediów (radio, telewizja, prasa) oraz w Internecie. Już w 1989 roku pojawiły się audycje o prawosławiu w Białostockiej Rozgłośni Polskiego Radia (m.in. cotygodniowe audycje «Przed wyjściem do cerkwi»). Od 1992 roku Kościoły zrzeszone w Polskiej Radzie Ekumenicznej otrzymały możliwość emitowania audycji w Polskim Radio. W 1997 roku w białostockiej telewizji regionalnej pojawił się program «U źródeł wiary». Wszystkie te programy stanowiły promocję i ukazywały bogactwo prawosławia. W styczniu 1992 roku podpisane zostało porozumienie pomiędzy Polską Radą Ekumeniczną i Polskim Radio, na mocy którego utworzona została Redakcja Programów Religijnych. W ramach porozumienia realizowane były stałe, cotygodniowe audycje «Kościoły w Polsce i na świecie» oraz «Pięć minut nad Biblią» (są one redagowane wspólnie z przedstawicielami Kościołów należących do PRE). Audycje religijne znajdują się również w programach ramowych większości rozgłośni lokalnych Polskiego Radia. Szersza obecność w mediach stała się możliwa dzięki utworzeniu 1 lipca 1997 roku Redakcji Ekumenicznej Telewizji Polskiej, która realizuje szereg audycji, filmów i reportaży o tematyce ekumenicznej. Korzystając z publicznych środków przekazu, PAKP stworzył także własne media. W roku 2001 powstało Radio ORTHODOXIA – pierwsza cerkiewna stacja radiowa. Stałymi audycjami są: czytanie Pisma Świętego, komentarze, modlitwy, muzyka cerkiewna, fragmenty nabożeństw. Stacja transmituje także wykłady Wszechnicy Kultury Prawosławnej i koncerty muzyki cerkiewnej. Audycje nadawane są w języku polskim, ale wypowiedzi również po białorusku, ukraińsku i rosyjsku. W 2009 roku rozpoczęto także działalność Prawosławne Radio Internetowe Diecezji I.ubelsko-Chetmskiej «Orthodox.fm».

Ważnym nośnikiem informacji stał się Internet. Wykorzystanie mediów przez środowisko prawostawne w Polsce jest stosunkowo duże, choć nie wyczerpuje wszystkich możliwości. Obecnie każda diecezja i prawie wszystkie parafie PAKP posiadają własne strony internetowe i konta na portalach społecznościowych. Własne strony i profile prowadzą także niektórzy duchowni. Od roku 1999 funkcjonuje także oficjalna strona Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawostawnego (www.orthodox.pl). W 2002 roku utworzony został prawostawny portal internetowy (www.cerkiew.pl), a w 2004 roku międzynarodowy portal internetowy (www.orthphoto.pl). Witryny internetowe obecnie prezentują najważniejsze informacje z życia Kościoła w kraju i za granicą, życia parafii i materiały publicystyczne.

Ewangelizacja, aktywność spoteczna i pomocowa

Podstawową troską Kościoła jest służba Bogu w Trójcy Osób, a także prowadzenie ludzi do zbawienia. Kościół jest nieustanną Pięćdziesiątnicą i kieruje nim Duch Świąty, który jest Duchem Prawdy. Zewnętrzna i wewnętrzna misja Kościoła polega więc na głoszeniu Ewangelii, dawaniu świadectwa Prawdzie w wierze, nadziei i miłości do Boga i pomoc ludziom, aby miłowali się wzajemnie tak, jak umiłowal ich sam Jezus Chrystus. Zadania te Kościół wypełnia przez służbę Bogu i ludziom.

W działalności ewangelizacyjnej Kościoła prawostawnego w Polsce można rozróżnić plan wewnętrzny i zewnętrzny. Wewnętrzna misja Kościoła polega przede wszystkim na liturgiczno-duchowej formacji wiernych (sprawowaniu nabożeństw i sakramentów) oraz opiece duszpasterskiej. Szczególną formą tej ostatniej jest duszpasterstwo akademickie i specjalistyczne. Prawostawni duchowni niosą swą postugę w wojsku, policji, więziennictwie, szpitalach i innych placówkach służby zdrowia, domach opieki i domach spokojnej starości, a także w hospicjach. Ważnym obszarem misji i ewangelizacji jest działalność wśród dzieci i młodzieży. Przy parafiach prawostawnych, szczególnie w ośrodkach miejskich, działają bractwa

młodzieży prawosławnej, bractwa i stowarzyszenia cerkiewne, w których duchowni pełnią rolę opiekunów duchowych. Bractwa organizują pielgrzymki do prawosławnych monasterów i sanktuariów w Polsce i za granicą. Duchowni są ze swoimi wiernymi praktycznie na co dzień. Są zapraszani na wizyty duszpasterskie, odwiedzają chorych, organizują pomoc i opiekę dla niepełnosprawnych.

Ewangelizacja i misja zewnętrzna Kościoła polega przede wszystkim na głoszeniu Ewangelii i popularyzacji teologii i duchowości prawosławnej wśród osób zainteresowanych prawostawiem, które wyraźnie to zadeklarowały. Duchowni prawosławni unikają sytuacji, w których mogliby być posądzeni o działania na rzecz zachęcania członków innych konfesji do porzucenia swego macierzystego Kościoła i przyjęcia prawostawia. W warunkach funkcjonowania Kościoła prawosławnego jako kościoła mniejszościowego misja zewnętrzna jest postrzegana raczej jako świadectwo ponad tysiącletniej obecności prawostawia na ziemiach polskich. Z uwagi na skromne możliwości finansowe polski Kościół prawosławny nie prowadzi działalności misyjnej poza własnym terytorium kanonicznym, które obejmuje obszar państwa polskiego. Jeśli jednak uznać za działalność ewangelizacyjno-misyjną wszelki przejaw życia Kościoła, który ze swej natury jest przecież powołany do głoszenia Słowa Bożego zawsze i wszędzie, w porę i nie w porę, to każda forma aktywności prawosławnego duchowieństwa i laikatu nosi charakter wyznania wiary objawiającej się w słowie i w czynie. W prawostawiu bowiem ortodoksja nie istnieje bez ortopraksji a ortopraksja nie istnieje bez ortodoksji.

Wierni, duchowieństwo i hierarchia prawosławna zawsze byli aktywni na polu działalności społecznej, nie tylko w wymiarze lokalnym i krajowym, ale także międzynarodowym. Już po zakończeniu działań wojennych Kościół i jego instytucje aktywnie włączyły się w dzieło odbudowy zniszczonego kraju. Przez cały okres władzy ludowej, pomimo represji, ograniczeń i trudnej sytuacji materialnej w kościołach organizowano zbiórki funduszy

na cele charytatywne. W okresie kryzysu lat 80. XX wieku do parafii prawostawnych docierała pomoc z Europy Zachodniej w postaci paczek żywnościowych i ubrań, które były rozdzielane wśród najbardziej potrzebujących bez względu na ich wyznanie. Prawostawni biskupi w swoich orędziach i listach pasterskich z okazji świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy zwracali uwagę na obowiązek chrześcijańskiej postawy wobec bliźnich, wartość życia rodzinnego oraz wychowania dzieci i młodzieży w duchu chrześcijańskim. Często podkreślano konieczność przeciwdziałania patologiom spotecznym, niszczeniu mienia spotecznego i marnotrawieniu dóbr. Zachęcano także do uczciwej pracy i nauki dla dobra ojczyzny. Duchowieństwo i laikat angażowali się również w dyskurs spoteczny na polu ekumenicznym, zarówno w ramach Polskiej Rady Ekumenicznej jak i na arenie międzynarodowej, w szczególności na forum Światowej Rady Kościołów i Konferencji Kościołów Europejskich.

Po roku 1989 Kościół prawostawny, już bez nacisków ze strony władzy państwowej, zajmował stanowiska w ważnych kwestiach spotecznych. W wielu przypadkach były one wyrażane wspólnie z Kościołami zrzeszonymi w Polskiej Radzie Ekumenicznej i Kościołem rzymsko-katolickim. Dotyczyły m.in. ochrony i promocji chrześcijańskich wartości w życiu spotecznym, obrony godności ludzkiego życia i tradycyjnego modelu rodziny, szacunku dla ludzkiej pracy, wychowania w duchu chrześcijańskim, a także ostrzeżenia przed dyskryminacją, rasizmem i nacjonalizmem. Kościół prawostawny jest również sygnatariuszem ekumenicznego *Apelu Kościołów w Polsce o ochronę stworzenia*, podpisanego w styczniu 2013 roku.

Szczegółe miejsce w działalności Kościoła prawostawnego w Polsce zajmuje działalność charytatywna i pomocowa (Paprocki, 2006; Matwiejuk, 2007; Sawicki, 2007; Sawicki, 2008). Rozwój autonomicznej działalności charytatywnej Cerkwi nastąpił już w latach 90. W 1992 roku powstała komisja „Działalność spoteczno-charytatywna i pokojowa”, która opracowała założenia rozwoju kościelnej działalności w tym zakresie i sformułowała

wytyczne do współpracy z innymi podmiotami kościelnymi (bractwami) i samorządowymi. Postulowała organizację kościelnych domów opieki, funduszy i fundacji wspierających charytatywną działalność Kościoła, organizację bezpłatnych gabinetów pomocy lekarskiej i prawnej, itp. Zwiastunem nowej jakości pracy charytatywnej PAKP było oddanie do użytku w 1990 roku domu opieki w Cieplicach koło Jeleniej Góry. Wybudowany, przy wsparciu zagranicznych kooperantów, stał się miejscem obozów młodzieżowych, turnusów rehabilitacyjnych, konferencji naukowych i ośrodkiem współpracy ekumenicznej, zwłaszcza z Kościołem Ewangelickim Niemiec. Przykład Cieplic zaczął być powielany w innych regionach Polski, m.in. w Lublinie, Stanisławowie (pod Warszawą), Koźynie (koło Bielska Podlaskiego), Hajnówce, Trześciance (koło Zabłudowa) i w Grabarce (koło Siemiatycz).

Przetomowym momentem w działalności społecznej i charytatywnej stało się powołanie w 1996 roku przez ówczesnego arcybiskupa Sawę Prawosławnego Ośrodka Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej ELEOS (Charakiewicz, 2006). Choć diecezjalny ośrodek miłosierdzia w Białymstoku powstał jako pierwszy, to obecnie jest on oddziałem centralnego Prawosławnego Metropolitalnego Ośrodka Miłosierdzia ELEOS, którego siedziba mieści się w Warszawie. Metropolitalny ELEOS ma swoje oddziały we wszystkich diecezjach PAKP. W ramach swej działalności statutowej świadczy on:

- Pomoc charytatywną osobom znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej;
- Pomoc dzieciom z rodzin ubogich, dysfunkcyjnych, rozbitych oraz wychowankom domów dziecka;
- Pomoc osobom starszym, chorym, ułomnym;
- Utrzymuje i rozwija świadomości religijną osób objętych pomocą, braterskie kontakty między ludźmi i przeciwdziała negatywnym zjawiskom i patologiom społecznym.

Powyższe cele realizuje przez:

- Prowadzenie świetlic dla dzieci z trudnych środowisk rodzinnych;
- Prowadzenie jadłodajni i punktów pomocy doraźnej podopiecznym, gdzie wydawana jest odzież, paczki żywnościowe, a także prowadzona jest pomoc w postaci programu wychodzenia z bezdomności;
- Prowadzenie punktu konsultacyjnego dla osób uzależnionych od alkoholu i ich rodzin;
- Pomocy migrantom i uchodźcom.

ELEOS to także prekursor ekumenicznej współpracy charytatywnej. Od 1996 roku prowadzi wspólne działania z organizacjami charytatywnymi innych kościołów chrześcijańskich (rzymsko-katolickim CARITAS i ewangelicką DIAKONIA) oraz Polską Radą Ekumeniczną organizując akcje takie jak Wigilijne Dzieło Pomocy Dzieciom i Wielkopostna Skarbonka i Szkolna Wyprawka. Organizuje, we współpracy z bractwami cerkiewnymi i młodzieżowymi, pomoc humanitarną dla ofiar klęsk żywiołowych w Polsce i zagranicą, wspiera działalność prawostawnych domów opieki organizuje szkolenia i warsztaty terapii zajęciowej. Aktywnie współpracuje także z pozakościelnymi organizacjami pomocowymi (np. Polskim Czerwonym Krzyżem, Stowarzyszeniem «Droga», Bankami Żywności), ministerstwami (m.in. Ministerstwem Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej oraz Ministerstwem Edukacji Narodowej), jednostkami naukowo-dydaktycznymi (m.in. Uniwersytetem w Białymstoku, Chrześcijańską Akademią Teologiczną w Warszawie) i licznymi organizacjami pozarządowymi. Od roku 2005 ośrodek ELEOS jest instytucją pożytku publicznego. Oprócz ELEOSU w strukturach PAKP działają także inne podmioty, które wspierają i promują działalność społeczno-charytatywną Kościoła, m.in. Metropolitalny Fundusz Socjalny.

Aktualnym problemem, przed jakim stanął PAKP w roku 2022, jest kwestia uchodźców wojennych. Po agresji Rosji na Ukrainę Cerkiew aktywnie

włączyła się w pomoc potrzebującym, organizując pomoc materialną i zbiórki funduszy, a także współpracując z organizacjami charytatywnymi, zarówno religijnymi jak i świeckimi. ELEOS oferował także pomoc w poszukiwaniu pracy, opiekę nad dziećmi i organizował kursy nauki języka polskiego.

* * *

W podsumowaniu niniejszych rozważań warto nawiązać zwrócić uwagę na wyniki badań religijności osób wyznania prawosławnego w Polsce. Eksploracje w tym obszarze prowadził na początku drugiej dekady Wiesław Romanowicz (Romanowicz, 2013; Romanowicz, 2013). Badania, opatrzone tytułem *Religijność wyznawców prawosławia w Polsce*, zostały przeprowadzone na podstawie ankiety wśród 890 respondentów (734 świeckich i 156 duchownych). Autor analizował w nich poszczególne wymiary religijności w oparciu o autodeklaracje i praktyki religijne, wiedzę religijną, wierzenia i miejsce religii w życiu codziennym. Przytłaczająca większość respondentów deklarowała, że są osobami wierzącymi i tylko 0.86 procenta osób ankietowanych przyznało się do swojej obojętności religijnej. Otrzymane wyniki wskazywały na wysoki stopień świadomości i wiedzy religijnej wśród osób wyznania prawosławnego w Polsce, zarówno dorosłych jak i młodzieży. Chociaż z perspektywy Kościoła są to dane napawające optymizmem i kościelne czynniki decyzyjne chętnie się na nie powołują, to jednak można mieć szereg wątpliwości co do ich reprezentatywności. Po pierwsze ankiety, na podstawie których autor badał religijność osób wyznania prawosławnego, trafiły na ręce proboszczów parafii i przez nich zostały rozdane wiernym. Proboszczowie mieli więc wpływ na to, komu wręczali ankiety. Po drugie trafiły one do osób wyznania prawosławnego, którzy aktywnie uczestniczą w życiu religijnym. Można zatem domniemywać, że mogły nie trafić do tych, którzy są prawosławni, lecz nie uczęszczają na nabożeństwa regularnie. Z pewnością było również wiele osób, które z różnych

przyczyn nie chciały przyjąć ankiet do wypełnienia. Na tej podstawie, zarówno dekadę temu jak i dzisiaj, trudno formułować jakieś wiążące wnioski co do ogółu wiernych Kościoła prawostawnego w Polsce. Obecnie należałoby przeprowadzić kolejne badania, uwzględniające także bieżący kontekst spoteczny, związany z coraz większym rugowaniem religii z życia publicznego i sytuacją w Ukrainie. Na ów kontekst wskazują nie upublicznione przez Kościół dane z raportów katechetów. Warto przy tej okazji nadmienić, że Kościół prawostawny w Polsce, podobnie jak Kościół rzymsko-katolicki, boryka się z problemem uczniów odmawiających uczestnictwa w katechezie. Występuje ono głównie wśród uczniów szkół średnich i wynika przede wszystkim z nastoletniego „buntu”, wpływu rówieśników, a także subiektywnie negatywnej oceny postawy katechety. Zjawisko kwestionowania przez rodziców potrzeby katechezy jest jednak marginalne. Z corocznych raportów składanych przez katechetów wynika, że w skali ogólnopolskiej na przestrzeni ostatniej dekady liczba uczniów uczęszczających na prawostawną katechezę w szkołach lub w pozaszkolnych punktach katechetycznych nie uległa zmniejszeniu. W roku szkolnym 2014/15 w 3275 punktach katechetycznych na lekcje religii uczęszczało 14 082 dzieci (1541w przedszkolach, 5012 w szkołach podstawowych, 3104 w gimnazjach, 3275 2 w szkołach ponadgimnazjalnych), zaś w roku szkolnym 2023/24, w 2463 punktach katechetycznych w rozpoczęto naukę religii 15 158 uczniów (1947 w przedszkolach, 7836 w szkołach podstawowych, 2912 w szkołach ponadpodstawowych). Warto zaznaczyć, że w roku szkolnym 2023/24, w stosunku do roku szkolnego 2022/23, nastąpił wzrost o 860 uczniów, co wynika z objęcia obowiązkiem szkolnym dzieci z Ukrainy⁴.

Powyższe dane nie dają powodu do pesymizmu. Tym niemniej, zdaniem autorów artykułu, jest kwestią absolutnie konieczną wzmożenie działań na rzecz rozwoju prawostawnej pedagogiki w kontekście stojących

⁴ Informacja pozyskana z Biura Metropolii Prawostawnej ds. Nauczania Religii.

przed nią wyzwań cywilizacyjnych i kulturowo-społecznych, m.in. problemów bioetycznych i ekologicznych, wpływu ideologii na postawy człowieka, kwestii ludzkiej wolności i odpowiedzialności oraz relacji między wiarą i rozumem. Stan prezentowanej przez nią wiedzy teoretycznej i stosowanej, przeznaczonej do wykorzystania w ramach procesu edukacyjnego, w wielu aspektach wymaga znaczącego uzupełnienia, w szczególności o antropologiczno-aksjologiczne podstawy formacji religijno-społecznej człowieka (Aleksiejuk i Aleksiejuk, 2020; Aleksiejuk, 2020; Aleksiejuk, 2023). Z perspektywy koniecznego w pedagogice religijnej łączenia teologicznego obrazu rzeczywistości z obszarami wiedzy empirycznej i najnowszymi badaniami z zakresu pedagogiki i psychologii, szczególnie ważnym miejscem wydaje się tutaj Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie i Prawosławne Seminarium Duchowne. W tym kontekście jakże ważne są słowa metropolity Dionizego (Waledyńskiego) – architekta autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce, skierowane do alumnów przedwojennego Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego:

„Nadejdzie czas, że służyć będziecie Bogu, służyć ludziom, prowadzić ich ku prawdzie; wypadnie wam stykać się z ludźmi odmiennych przekonań. - tak z potajemnymi, jak i jawnymi wrogami Chrystusa. Dlatego musicie posiadać gruntowną wiedzę, niezachwianą wiarę i odznaczać się czystością życia. Wiara wzbudzi żar natchnienia i siłę twórczą do pracy w Imię Pańskie i na chwałę Jego Kościoła; wiedza ułatwi tę ciężką pracę i uczyni ją bardziej owocną; czystość życia zaś odstąpi przed wami tajemnice poznania Boga.” (Waledyński, 1937, 5)

Metropolia Sawa, który wprowadza Kościół prawosławny w Polsce w nowe stulecie doświadczenia jurysdykcyjnej niezależności, stwierdził:

„Wszystkie trudności i prześladowania, których doświadczyło prawosławie w swojej historii nie sprzyjały intensywnemu i normalnemu rozwojowi kultury cerkiewnej. (...) Obecnie Prawosławie powinno umacniać prawdę o człowieku, o jego stosunku do Boga i społeczeństwa.

Prawostawie zawsze wyznawalo istnienie prawdy i piekna, ktore sa jedna-
kowe dla calej ludzkości. (...) Jedną z waznych idei chrześcijaństwa jest to,
ze zadne różnice między ludźmi nie powinny ich dzielic. Tylko w Bogu wszy-
scy łączymy się. W nim łączą się najwyzsze dążenia ludzi, On jest wspótce-
snym Ideatem, źródełem i celem życia wszystkich ludzi.” (Hrycuniak, 2007,
7. 8.)

Bibliografia

- Aleksiejuk, A. (2018). Kulturotwórcza misja Słowa Bożego: w 1155. rocznicę przybycia świętych Cyryla i Metodego na Morawy. W: J. Husár (red.), *Biblia a współczesność. Teologiczne, kanoniczne, socjalne i spoteczne przesłanie Biblii dla współczesności* (48-65). T. 3. Gorlice: Diecezjalny Ośrodek Kultury Prawostawnej “ELPIS” w Gorlicach.
- Aleksiejuk, A., Aleksiejuk, E. (2020). Tożsamość i charakter prawostawnej refleksji pedagogicznoreligijnej. *Rocznik Teologiczny*, LXII, nr 4, 1339-1366.
- Aleksiejuk, A. (2020). Podstawowe założenia chrystocentryczno-humanistycznego modelu wychowania w ujęciu prawostawnym. *Elpis*, r. 22, 107-112.
- Aleksiejuk, A. (2023). Prawostawie wobec współczesnego pojmowania tożsamości człowieka. W: P. Walewski (red.), *Świat w czasie przełomu. Religijne mosty nadziei*. (123-134). Pelpin: Wydawnictwo BERNARDINUM.
- Bendza, M. (2006). *Droga Kościoła prawostawnego w Polsce do autokefalii*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Bielowski, A. (1850). *Wstęp krytyczny do dziejów Polski*. Lwów: Nakładem Włodzimierza hr. Dzieduszyckiego w drukarni Zakładu Narodowego Ossolińskich.

- Borecki, P. (2019). Funkcja stabilizacyjna Konkordatu polskiego z 1993 r. wobec Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych. *Studia Prawa Publicznego*, nr 1 (25), 9-31.
- Borecki, P. (2006). *Prześladowania religijne prawosławnych w II RP*. Pobrane z: <https://www.racjonalista.pl/kk.php/s,4321>.
- Charkiewicz, J. (1995). *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce. Statystyczno-historyczny zarys działalności i organizacji w latach 1980-1994*. Białystok: Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce.
- Charkiewicz, J. (2006). *Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej «Eleos» 1996-2006*. Białystok: Prawosławna Diecezja Białostocko-Gdańska – Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia Diecezji Białostocko-Gdańskiej ELEOS.
- Derdej, P. (2005). *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej*. Białystok: Katedra Teologii Prawosławnej UwB.
- Drozd, R. (2007). Powojenne wysiedlenia Łemków polskich w latach 1944-1950. W: S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński (red.), *Łemkowie-Bojkowie-Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. (131-142). Legnica-Zielona Góra: Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca «Kyczera»-Wydawnictwo TYRSA.
- Dudra, S. (2014). Autokefalie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w polityce władz polskich i Patriarchatu Moskiewskiego. W: R. Michalak (red.), *Religijne dylematy polityki* (59-70). Sieniawa Żarska: Wydawnictwo MORPHO.
- Dudra, S. (2007). Kościół prawosławny wobec akcji «Wiśła». *Cerkiewny Wiestnik*, nr 2, 50-55.
- Dudra, S. (2015). Polityka władz państwowych wobec wyboru i działalności metropolity Makarego, zwierzchnika PAKP. *Sprawy Narodowościowe*, nr 46, 72-84.

- Dudra, S. (2019). *Polski Autokefaliczny Kościół Prawostawny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczpospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Dudra, S. (2012). Represje wladz wobec metropolity Dionizego po II wojnie swiatowej. W: J. Klaczkow, W. Rozynkowski (red.), *Kościoty chrześcijańskie w systemach totalitarnych* (239-258). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Gall Anonim. (1923). *Kronika Polska*. Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej.
- Gerasimiuk, J. (2021). *Łączy nas wiara*. Pobrane z: <https://natropie.zhp.pl/index.php/laczy-nas-wiara/>
- Gil, A. (2004). *Deportacja Ukraińców z Polski w latach 1944-1946 jako problem we współczesnych relacjach polsko-ukraińskich*, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Hajduk, M. (1995). *Unia brzeska 1598*. Białystok: Bractwo Prawostawne św. św. Cyryla i Metodego.
- (Hrycuniak), Sawa. (2007). Prawostawie i współczesność. W: J. Zieniuk (red.), *Prawostawie i współczesność*. (5-9). Białystok: Bractwo Prawostawne Św. Św. Cyryla i Metodego.
- (Hrycuniak), Sawa. (2013, 2021). *Rozmowy o życiu i Cerkwi. Z metropolią warszawskim i całej Polski rozmawia Jarosław Charkiewicz*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawostawna.
- (Hrycuniak), Sawa. (2008). *W służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa Metropolity Warszawskiego i całej Polski Sawy*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawostawna.
- Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2022 r.* (2023). Warszawa: Ministerstwo Rodziny i Polityki Spotecznej.
- Kalendarz Prawostawny 2023*. (2022). Warszawa: Warszawska Metropolia Prawostawna.

- Kalina, M. (2005). Polonizacja Cerkwi prawosławnej w województwie białostockim (1918-1939). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, nr 24, 74-105.
- Klinger, J. (1983). Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego. W: J. Klinger. *O istocie prawosławia. Wybór pism 365-421*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Kopydtowski, M. (1991). Akcja neounijna w okresie międzywojennym. W: T. Stegner (red.), *Unia brzeska i jej następstwa*. Gdańsk: Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego.
- Krukowski, J. (2009). Stabilizacyjna rola konkordatu z 1993 r. w stosunkach między państwem a Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi. W: D. Walencik (red.), *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989-2009). Analiza-dyskusje-postulaty*. (143-156). Katowice-Bielsko Biąta: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowości i Finansów.
- Krzysztofiński, M; Sychowicz, K. (2008). W kręgu «Bizancjum». *Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944-1989*, nr 1 (6), 79-153.
- Kułak, J. (2001). Pacyfikacja wsi białoruskich w styczniu 1946 roku. *Biuletyn IPN*, nr 8, 49-54.
- Kuprianowicz, G. (2008). *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*. Pobrane z: <https://www.cerkiew1938.pl>.
- Kuprianowicz, G. (2003). Akcja «Wisła» a Kościół prawosławny. W: J. Pisułliński (red.), *Akcja «Wisła»*. 153-173. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Kuprianowicz, G., Leśniewski, K. (1995). *Monaster św. Onufrego w Jabłecznej*. Jabłeczna: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, Jabłeczna 1995.

- Langrod, J. S. (1931). *O autokefalii prawostawnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki i administracji wyznaniowej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy BIBLIOTEKA POLSKA.
- Małofiejew, M. (1995). Działalność kulturalno-oświatowa: Bractwo Prawostawnego w latach 1989-1995. *Biuletyn Informacyjny*, nr 15/17 *Mały Rocznik Statystyczny 2018*. (2019). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- (Martyniuk), Paisjusz, (2004). Działalność charytatywna PAKP. W: *Kalendarz prawostawny 2004*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawostawna.
- Matus, I. (1995). Repatriacja Białorusinów z terenów województwa białostockiego do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej we wspomnieniach mieszkańców, *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, t. 1, nr 3, 45-56.
- Matwiejuk, J. (2004). Konkordat z 1993 roku a pozycja prawna kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich. W: A. Mezglewski (red.), *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego. Materiały I Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 14-16 stycznia 2003)* (227-253). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Matwiejuk, J. (2007). Pomoc spoteczna realizowana przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawostawny. W: A. Mezglewski (red.), *Funkcje publiczne związków wyznaniowych. Materiały z III Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 16-18 maja 2006)*. (191-202). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Matwiejuk, J. (2005). Regulacje wyznaniowe w Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r. W: A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon (red.), *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26-28 października 2004)* (127-144). Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Mironowicz, A. (2003). *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Mironowicz, A. (2018). Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej. *Elpis*, z. 20, 85-109.
- Mironowicz, A. (1993). Klasztory prawosławne w II Rzeczypospolitej. W: L. Adamczuk, A. Mironowicz (red.), *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*. (105-107). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny – Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Mironowicz, A. (2010). *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939-1944*. W: W. Polak, W. Rozykowski, M. Białkowski, J. Kufel, *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki (Toruń, 16-17 X 2009 r.)* (105-114). Gdańsk: Oficyna Wydawnicza FINNA.
- Mironowicz, A. (2005). *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Mironowicz, A. (2006). *Kościół prawosławny w Polsce*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Mironowicz, A. (2003). *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Mironowicz, A. (2002). Misja metodiańska na ziemiach polskich do końca XI wieku, *Elpis*, 4/6, 219-252.
- Mironowicz, A. (2013). *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*. Supraśl: Monaster Zwiastowania NMP.
- Mironowicz, A. (2014). Problem narodowościowy w Cerkwi prawosławnej II Rzeczypospolitej. *Przegląd Wschodni*, XIII, z. 2 (50), 489-516.
- Mironowicz, A. 2004. Problematyka narodowościowa w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej. W: E. Matuszczyk, M. Krzywos (red.), *W kręgu sacrum i pogranicza*. Białystok: Wydział Historyczno-Socjologiczny UwB.

- Mironowicz, A. (2011). *Pustelnia świętych Antoniego i Teodozego Pieczerskich w Odrynkach*. Białystok: Wydawnictwo LIBRA.
- Mironowicz, A. (2006). Rewindykacja i niszczenie prawostawnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej, *Elpis*, r. VIII, nr 13/14, 13-34.
- Mironowicz, A. (2007). Sanktuarium prawostawne na Św. Górze Grabarce. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, nr 27, 168-174.
- Mironowicz, A. (2011). *Spór o początki prawostawnego sanktuarium na Św. Górze Grabarce*. *Cerkiewny Wiestnik*, r. LVIII, nr 2, 52-58.
- Mironowicz, A. (1983). *Supraśl, jako ośrodek kulturalno-religijny*. *Wiadomości PAKP*, z. 3, 30-53.
- Mironowicz, A. (2005). *Życie monastyczne w Polsce powojennej*. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, nr 24, 220-228.
- Misito, E. (1996, 1999). *Repatriacja czy deportacja, Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. Dokumenty*. T. 1-2. Warszawa: Archiwum Ukraińskie.
- Misztal, H. (2004). *Divide et impera*. Niszczenie struktur kościelnych i represje wobec duchownych w Polsce jako jedna z metod walki systemu stalinowskiego z religią. W: A. Grześkowiak (red.), *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*. (23-43). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Moroz, A. (2021). Pamięć i (nie)pamięć: o burzeniu cerkwi prawostawnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu. *Politeja*, nr 1 (70), 19-32.
- Motyka, G. (2023). *Akcja «Wisła»'47. Komunistyczna czystka etniczna*/ Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Mysłek, W. (1987). *Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze.

- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021. Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna w świetle wyników NSP 2021.* (2021). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Notatka UdSW z 12 grudnia 1977.* (1977). Sygn. 139/39. Warszawa: Archiwum Akt Nowych.
- Papierzyńska-Turek, M. (1989). *Między tradycją a nowoczesnością. Państwo wobec prawostawia 1918-1939.* Warszawa: PWN.
- Paprocki, H. (2006). Działalność misyjna i charytatywna Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym (zarys problematyki). *Elpis*, r. VIII, nr 13/14, 87-91.
- Pawluczuk, U. (2006). Życie monastyczne w okresie międzywojennym. *Elpis*, r. VIII, nr 13/14, 117-128.
- Pisuliński, J. (2019). *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947.* Warszawa: Wydawnictwo LIBRA PI.
- Płoński, R. (2009). Tomosy z 1924 i 1948 roku nadające status autokefaliczny Polskiemu Autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu: ich wydźwięk kanoniczny i historyczny, *Studia Warmińskie*, XLVI, 153-172.
- (Poptawski), Abel, (Pańkowski), Jerzy (red.), *Unia Brzeska. Zwodnicza iluzja zjednoczenia chrześcijan Wschodu i Zachodu.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT.
- Prawosławny monastycyzm w Rzeczypospolitej Polskiej.* (2018). Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Prymaka-Oniszk, A. (2024). *Kamienie musiały polecieć. Wymazywana przeszłość Podlasia.* Wołowiec: Wydawnictwo CZARNE. (w druku).
- Prymaka-Oniszk, A. (2022). *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy.* Wołowiec: Wydawnictwo CZARNE.
- Romanowicz, W. (2012). *Religijność wyznawców prawostawia w Polsce. Raport z badań socjologicznych.* Biała Podlaska: Wydawnictwo PSW.

- Romanowicz, W. (2013). *Świadomość religijna i moralna młodzieży prawosławnej*. Biata Podlaska. Wydawnictwo PSW.
- Sawicki, D. (2007). Działalność charytatywno-młodzieżowa Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w latach 1945-2007. *Elpis*, t. IX, z. 15/16, 141-168.
- Sawicki, D. (2008). Prawosławie i jego świadectwo socjalne. *Elpis*, t. X, z. 17/18, 119-140.
- Stawiński, W. (2012). Cele, taktyka i działania wobec chrześcijańskich mniejszości wyznaniowych w latach 1945-1956. W: J. Kłaczek, W. Rozynkowski (red.), *Kościoty chrześcijańskie w systemach totalitarnych*. (151-188). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Statut Bractwa Młodzieży Prawosławnej w Polsce*. (2019). Pobrane z: <https://bmp.cerkiew.pl/2019/statut>.
- Statut wewnętrzny PAKP z 10 lutego 1995*. (1995). *Wiadomości PAKP*, nr 1.
- Urban, K. (1996). *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Urban, K. (1998). *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- (Waledyński), Dionizy. (1937). Objawienie jako źródło prawdziwego poznania Boga. *Elpis*, r. XI, z. 1-2, 3-32.
- Wiśniewski, T. (2015). Uniwersalizm Cerkwi prawosławnej w II RP a problem „Polaków prawosławnych”. *Biblioteka Postscriptum Polonistycznego*, nr 5, 415-423.
- Wysocki, R. (1997). Wprowadzanie języka polskiego do nauczania religii prawosławnej jako metoda asymilacji ludności ukraińskiej i białoruskiej w II Rzeczypospolitej: próba zarysu problematyki. *Acta Polono-Ruthenica*, nr 2, 233-246.
- Zychowicz, P. (2018). *Skazy na pancierzach. Czarne karty epopei Żołnierzy Wyklętych*. Warszawa: Dom Wydawniczy REBIS.

Železnâkovič, S. (2009). *Istoriâ Âbločinskago Svâto-Onufrevskago monastyra*. T. 1-3. Varšava: Varšavskaâ Pravoslavnaâ Metropolia.
Żywoty Konstantyna i Metodego. (1959). Poznań: Instytut Zachodni.